

הציונות הדתית, ההתנתקות והשבר – לאן?

אשר כהן

הקדמה

חוויה מרתקת ומעניינת צפויה לחובבי החיפוש במאגרי מידע ובאינטרנט שיחפשו התייחסויות שונות לסוגיה המשתקפת בחיבור מילות המפתח "הציונות הדתית", "שבר" ו"התנתקות" בווריאציות שונות ומגוונות (ואפשר להוסיף גם "חשבון נפש"). בזמן האחרון, בעיקר ובמיוחד על רקע תוכנית ההתנתקות, עולה ופורחת המגמה להצמיד לציונות הדתית את כל ההטיות הלשוניות האפשריות של השורש "שבר". באותם מקרים שבהם ה"שבר" לא מופיע במפורש אפשר לחוש שהוא נמצא ברקע הדברים. כמו בלא מעט אירועים אחרים בעבר, מתעורר הרושם שגם עתה כולם מנסים להתמודד עם השאלה האלמותית המתנוססת כיום בכותרות של עשרות כנסים מסוגים שונים, שבתות עיון וערבי דיון: "הציונות הדתית לאן?".

העיתונאי חגי סגל מייחס בצניות את המגמה המתוארת לעיל לעיתונות החילונית שרובה נוטה "לחזות שבר רוחני גדול".¹ אולם אי-אפשר להתעלם מהעובדה שמגמות אלו ניכרות היטב ובצורה נרחבת גם בשיח הפנימי בציונות הדתית. כך, לדוגמה, תחת הכותרת 'ראשית צמיחת המרד', מתאר העיתונאי מנחם רהט קולות הקוראים להתנתק מהמדינה, להפסיק להכיר בה, ולוותר על האזרחות. לטענתו, קולות אלה מעוררים דאגה בקרב הרבנים המדברים על "שבר גדול בציבור".² יום העצמאות האחרון עורר את השאלה אם יש להמשיך ולומר בו את ברכת ההלל, והיו מי שהעלו את הרעיון לשנות את נוסח התפילה לשלום המדינה.

בדברים שלהלן ננסה להבחין בין "שיח שבר", המתקיים בקרב אלה בציונות הדתית שאכן חווים שבר אמיתי, ובין "שיח על השבר", המתקיים בקרב אלה העוסקים בשבר אך אינם חווים אותו, הן בחברה הציונית הדתית והן מחוצה לה. בהקשר זה נטען שלקראת ביצוע תוכנית ההתנתקות רובם המכריע של הציונים הדתיים לא יעברו שבר במשמעותו העמוקה והמלאה. בתוך כך נעמוד על כמה גורמים ותהליכים התורמים לצמיחתו של "שיח על השבר" למרות היעדרו של שבר בהיקף חברתי משמעותי ונרחב.

בין "שבר", "שיח שבר" ו"שיח על השבר"

משמעותו של שבר, בדומה לכל מונח המתאר מצב נפשי ותודעתי של יחידים או קבוצות, קשה

1 חגי סגל, 'אקטואלי', מקור ראשון, 6.5.2005.

2 מנחם רהט, 'ראשית צמיחת המרד', אתר האינטרנט NRG, 20.1.2005.

מאוד להגדרה ולתיחום גבולות. הגבולות בין שבר לתופעות דומות וקרובות של צער, אכזבה או מורת רוח, אפילו עמוקים, הם בלתי ברורים, עמומים ומעורפלים כיוון שמדובר בתחושות סובייקטיביות במהותן. אין ספק שישנם אירועים ותהליכים בעלי עוצמה ומשמעות כה גדולים שלא תהיה מחלוקת לגביהם בשאלה אם הם מהווים שבר. אולם המציאות מזמנת גם אירועים ותהליכים הכרוכים אמנם ברמות שונות של אכזבה וצער, אך הכול יסכימו שאין להגדירם כשבר. בין שני הקצוות האלה, הברורים יחסית, נמצא מרחב גדול של אפשרויות שהתפיסות לגביהן עשויות להיות מנוגדות.

שבר אמיתי ובעל משמעות מכיל כמה מרכיבים שאפשר לראותם גם כשלבם שונים של תהליך תודעתי: ראשית, ביסודו של כל שבר ישנה המודעות שמתחולל שינוי משמעותי במציאות. ויש לדייק בדבר: לא עצם התרחשותו של השינוי מחוללת את השבר אלא רמת המודעות לקיומו. לעתים מתרחש שינוי בעל משמעות במציאות ואילו אלה המושפעים ממנו או שעתידיים להיות מושפעים ממנו כלל אינם מודעים לו; שנית, תוכן השינוי, כיוונו ומגמתו, נתפס כמכיל איום של ממש; שלישית, האיום הוא על ערכים, עקרונות ומוסדות בעלי חשיבות רבה. ככל שמדובר באיום גדול יותר וככל שהערכים והעקרונות המאוימים הם מערכי היסוד הקיומיים, כך תגדל ותתעצם תחושת השבר; ולבסוף, השינוי המאיים נתפס כמחייב התמודדות וקבלת החלטות בקרב אלה החשים מאוימים ממנו, מכיוון שהם אינם יכולים להתעלם ממנו.

המרכיב האחרון בהגדרת השבר מוביל להבהרת המושג "שיח השבר". שיח זה מתקיים בקרב אלה החשים שמתחולל או שעומד להתחולל שבר במשמעותו העמוקה, והשיח הוא תהליך התמודדות עם השבר. בשיח השבר עומדים לבחינה מחודשת ערכים ועקרונות יסוד, היחס למוסדות ולקבוצות וכיוצא באלה. בתור שכזה, שיח השבר יכול להתנהל רק בקרב אלה החשים בשבר.

עתה ננסה להבחין בין "שיח השבר" לבין "שיח על השבר". שיח על השבר, בניגוד לשיח השבר, מתנהל בעיקר על-ידי יחידים וקבוצות שאינם חשים בעצמם בשבר אלא מעריכים שבקרב אחרים מתחולל או עומד להתחולל שבר. ההבחנה בין שתי צורות השיח מקבילה, אם כן, להבחנה בין אלה העוברים את השבר לבין אלה שאינם עוברים אותו אך חשים בצורך לדון בו מסיבות שונות. כמובן שההבחנה אינה חדה, פשוטה וחד-משמעית. נדגים את הדברים באמצעות שני קטבים: כשהרב שלמה אבינר מדגיש שהמדינה ממשיכה להיות 'ראשית צמיחת גאולתנו' בתשובותיו לתלמידיו השואלים על היחס הראוי למדינה בעקבות ההתנתקות, ברור לעין-כל שמדובר בדוגמה מובהקת של "שיח שבר". השואלים מרגישים, על רקע תוכנית ההתנתקות, שעקרונות יסוד מכוונים של אמונותיהם נפגעים ברמה הקיומית. הרב אבינר, שאף הוא חש בשבר, מנסה לבלום את מה שנראה כתגובות ניכור ונטישה של עקרונות היסוד. בקוטב הנגדי, העיתונאי עופר שלח הכותב שהציונות הדתית צועדת "לקראת שבר"³ הוא דוגמה מובהקת ל"שיח על השבר" כיוון שברור שהוא עצמו לא חש על בשרו את השבר, גם אם הוא מוצא לנכון להתייחס אליו על רקע חשיבותו.

יש להסתכל בעין חיובית לפחות על חלק מתופעת השיח על השבר המתנהל בקרב אלה שאינם

חווים את השבר. החלק השלילי של השיח על השבר מתאפיין ברמות שונות של שמחה לאיד שמתלווה אליה האמירה "אמרנו לכם". החלק החיובי של השיח על השבר, כמו זה של עופר שלח, מתאפיין באכפתיות ובדאגה אמיתית לכידותה של החברה היהודית בישראל. עתיד היחסים בין הציונות הדתית לחלקיה האחרים של החברה מדאיג את המשתתפים בסוג זה של השיח ולכן הם מודאגים ברמות שונות מהשבר שהם מדמים לראות בציונות הדתית. בהמשך נראה שדאגתם מוגזמת ואין לה על מה להישען.

חשוב להעיר כי מבחינת הדימוי הציבורי התקשורתי אין זה משנה כל כך אם מדובר בשיח השבר או בשיח על השבר. ההתייחסויות הרבות והמגוונות לסוגיה זו בחודשים האחרונים נותנות את הרושם שאכן קיים "שבר" והוא מקיף את "הציונות הדתית" בכללותה. להלן אטען שהמציאות אחרת לגמרי מהדימוי שנוצר. אכן מתחולל שבר אולם הוא מתחולל בקרב מיעוט קטן בלבד, רוב-רובם של הציונים הדתיים לא עוברים שבר ולא יעברו שבר במשמעותו כפי שהוצגה לעיל. השיח על השבר המתאפיין בטענה שעל "הציונות הדתית" עובר שבר הוא חלק ממגמת ההכללות הנפוצה ביחס לציונות הדתית גם במגוון נושאים אחרים.

"הציונות הדתית" – מגמת ההכללות הגורפות

קבוצות אידאולוגיות מגובשות המתאפיינות באקטיביזם פוליטי מושכות אליהן, מטבע הדברים, את תשומת הלב התקשורתית, הציבורית, הפוליטית והמחקרית. בתקופות משבר ואירועים קיצוניים, כמו רצח רבין בעבר ותוכנית ההתנתקות בהווה, מתחזקת מגמה זו ביתר שאת. בתוך כך ניכרת מגמת ההכללות, המפורשות והסמויות, שבמסגרתן קבוצה חברתית גדולה נתפסת או נבחנת במונחים הקשורים לקבוצה בתוכה, בולטת אך שולית. בהקשר של הציונות הדתית המגמות אלה באות לידי ביטוי בשתי טענות עיקריות: ראשית, שהציונות הדתית נתונה רובה ככולה להשפעתם של הרדיקליזם המשיחי והאקטיביזם הפוליטי הנגזר ממנו; שנית שרק מיעוט קטן ושולי הוא מתון, וביטוי הפוליטי הוא בתנועות כמו מימ"ד, נתיבות שלום, ועוז ושלום. הספר המייצג מגמה זו באופן מובהק הוא **חמורו של משיח** המתאר את כל המחנה האורתודוקסי כנגרף על-ידי משיחיות הולכת ומתעצמת.⁴ אבנר הורוביץ טוען במאמר שכתב בנושא כי "החברה הציונית-דתית, רובה ככולה, מצאה עצמה כרוכה בתהליך של מהפכה חברתית הנשענת על גישה דתית משיחית".⁵ בהתייחסו למגמה המשיחית הרדיקלית מציין אמנון רובינשטיין כי "אין ספק מיהו המנהיג והמוליך במחנה הדתי".⁶

אין בכוונת הדברים לערער על עובדת קיומה של משיחיות רדיקלית אקטיביסטית או על הסכנות הטמונות בה. המחותרת היהודית, הטבח שערך ברוך גולדשטיין ורצח רבין אינם מותירים ספק בנקודה זו. אולם המשיחיות מבית-מדרשה של ישיבת "מרכז הרב", בין זו המרכזית והמתונה ובין ספיחיה הרדיקליים, אינם מאפיינים את הרוב המכריע של הציונים הדתיים. רובם הגדול רחוק

⁴ ספי רכלבסקי, **חמורו של משיח**, תל-אביב 1998.

⁵ אבנר הורוביץ, 'הציונות הדתית – מרדיקליזם ציוני לקנאות לאומית', ד' אריאלי-הורוביץ (עורכת), **דת ומדינה בישראל**, ירושלים 1996, עמ' 51.

⁶ אמנון רובינשטיין, **מהרצל עד רבין והלאה: מאה שנות ציונות**, תל-אביב וירושלים 1997, עמ' 151.

מהלהט המשיחי המיוחס להם בהכללה גורפת. במאמר אחר עמדתי על הגיוון הרב של הציונות הדתית המכילה לא רק חרדים-לאומיים הממקדים אליהם את עיקר תשומת הלב, אלא גם ובעיקר רוב דומם ומגוון שיש בו קבוצה דתית ליברלית בעלת משקל דמוגרפי שאינו קטן ממשקלה של הקבוצה החרדית-הלאומית.⁷ כבר לפני שנים רבות טען יאיר שלג, ובצדק רב, שהרוב הגדול של המשתתפים במבצעים המוקדמים של גוש אמונים לא תפס את עצמו כחלק ממהלך גאולתי-משיחי. רוח "בני עקיבא" של הציונות הדתית הקלסית היתה כוח מניע הרבה יותר גדול מרוח "מרכז הרב" שאפיינה רק חלק מהאליטה המצומצמת של גוש אמונים.⁸

בין נציות פוליטית לנציות דתית

אחת הסיבות העיקריות להכללות המוטעות נובעת מהעובדה שרובם המכריע של הציונים הדתיים מחזיקים בעמדות נציות בסוגיות הנוגעות לעתיד יש"ע וההתיישבות ומתנגד לתוכנית ההתנתקות. הטעות הנפוצה הגורמת להכללות נובעת מאי-הבנת מקורותיה של העמדה הנצית הרווחת בציונות הדתית לגווניה. בעוד רובה הגדול של הציונות הדתית אכן מחזיק בעמדות נציות מובהקות, מקורותיה של גישה זו בקרב הקבוצות השונות שונים לחלוטין.

להבהרת העניין נבחין בין שלושה מקורות אפשריים לעמדה נצית: משיחית-דתית; לאומית; ואסטרטגית-ביטחונית. בקרב הקבוצה החרדית-הלאומית הנתונה להשפעות ישיבת "מרכז הרב" ושלוחותיה בולטת התפיסה המשיחית הדתית כמקור לעמדות הנציות בעניין יש"ע וארץ ישראל בכלל. אולם רוב הציונים הדתיים אינם קושרים בין עמדתם הנצית לבין תפיסה משיחית-גאולתית. אמנם ברור שבתפיסות הנציות יש גם מרכיב דתי אך לא בהכרח משיחי-גאולתי במובן שניתן לו באסכולת "מרכז הרב" ובנותיה. את מקורות הנציות של רוב הציונים הדתיים אפשר לתאר כתערובת של מקורות דתיים, לאומיים ואסטרטגיים-ביטחוניים. הציוני הדתי הממוצע קרוב ודומה יותר בעמדותיו הנציות לתומך ליכוד ממוצע מאשר לבעל הגישה המשיחית הגאולתית. הוא רואה בסוגיית עתיד יש"ע, כמו גם בתוכנית ההתנתקות, סוגיה פוליטית מעיקרה ולא סוגיה דתית, משיחית או הלכתית. אמנם מדובר בסוגיה חשובה וקריטית, אולם היא עדיין בגדר סוגיה פוליטית בעיקרה.

סיכום: להערכת השבר בציונות הדתית

על רקע זה יש לנסות ולהעריך את עומקו של השבר והיקפו בקרב הציונים הדתיים לגוניהם. ראשית, עיקר השבר יתחולל בקרב המעגל הראשון של המפונים עצמם שמפעל חייהם ייהרס. ולא רק שמפעל חייהם ייהרס, אלא שהמהלכים הציבוריים הפוליטיים שהובילו לכך סבלו בעבר וסובלים גם כיום מהיעדר לגיטימציה על רקע היעדר התקינות הדמוקרטית שלהם, סוגיה שלא

7 אשר כהן, 'הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה', **אקדמות**, טו (מרחשוון תשס"ה), עמ' 9-30. ראה גם, אשר כהן, 'הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003', א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים 2004, עמ' 277-309.

8 יאיר שלג, 'עוז לחילופי הנהגה בטרם פורענות', **נקודה**, 138 (תש"ן), עמ' 46-50.

כאן המקום להרחיב בה. תרומה משמעותית נוספת לתחושת השבר בקרב המפונים היא מסע הזה-לגיטימציה שהתנהל נגדם כחלק מהניסיונות של תומכי ההתנתקות להצדיק את המהלך.

שנית, השבר יתחולל בקרב בעלי התפיסה המשיחית הגאולתית שההתיישבות בחבלי ארץ ישראל הפכה מרכיב מרכזי בתפיסתם המשיחית. במסגרתה של תפיסה זו, תוכנית ההתנתקות היא נסיגה ופגיעה קשה בתהליך הגאולה עצמו. כדי להעריך באופן אינטואיטיבי כמה מהציונים הדתיים נמנים על גישה זו ניתן לשאול בפשטות כמה שאלות הקשורות לשיח הציבורי שהתנהל בחודשים האחרונים: כמה ציונים דתיים שקלו שלא לומר הלל ביום העצמאות האחרון? כמה ציונים דתיים החליטו בפועל שלא לומר את ההלל? כמה ציונים דתיים שקלו לשנות את התפילה לשלום המדינה וכמה עשו זאת בפועל? כמה חיילי מילואים לא התייצבו לשירות המילואים שלהם מטעמי סרבנות וכמה לא התייצבו מטעמים משיחיים?

הקורא הציוני הדתי מוזמן לבצע "מחקר בית-כנסת" אינטואיטיבי בבית-הכנסת השכונתי שלו. בשבת הקרובה הסתכל מסביבך על קהל המתפללים ושאל את עצמך: כמה מהם הולכים לעבור שבר במשמעות שהוצגה לעיל? כמה מהם הולכים לשנות את ועקרונות היסוד שלהם והשקפת עולמם בעקבות ההתנתקות? ובכלל, כמה מהם נוטלים חלק פעיל באירועים השונים נגד ההתנתקות? לאחר ביצוע המחקר במעגל הקרוב בקש גם מחבריך לעשות זאת. נראה כי התשובה הכללית המצטברת לשאלות אלה ברורה: רוב גדול בציונות הדתית לא יחוה שבר. יאיר שלג כינה את הרוב הזה "הרוב הבורגני הדומם" ו"הדתי הלאומי החדש" ומתיאורו עולה שמאפייני היסוד של קבוצות גדולות אלה בציונות הדתית מרחיקים אותן מהאפשרות לחוות שבר רוחני ואידאולוגי.⁹ ייאמר מיד: ציבור זה מתנגד באופן נחרץ להתנתקות וחושב שראש-הממשלה נקט מהלכים בלתי דמוקרטיים וכיוצא באלה. אולם ההזדהות עם המתיישבים, כמו גם הצער והאכזבה העמוקים מביצוע ההתנתקות, עדיין אינם שבר.

השיח על השבר אף עומד בסתירה למאפיינים מרכזיים של הציונות הדתית והשיח הפנימי המתנהל בתוכה. כל הבקי, ולו מעט, בשיח הפנימי בציונות הדתית, מכיר היטב את הטפחות העצמיות המתמשכות על שכמו של המחנה הציוני הדתי. בשנים האחרונות הולכת ומתעצמת התחושה שהציונים הדתיים מעורבים באופן עמוק במעגלי העשייה הכלכלית, החברתית, הצבאית וכיוצא באלה. עשייה זו פירושה השתלבות הולכת וגדלה בסביבה הלא-דתית שהשפעתה ניכרת גם באימוץ עולם הערכים ודפוסי ההתנהגות של הסביבה, אותה סביבה שהכריעה, גם אם בדרכים עקלקלות, על ביצוע תוכנית ההתנתקות. רוב הציונים הדתיים מאוכזבים וכועסים מאוד, אולם הם לא עומדים לעבור שבר בתפיסת עולמם ובעקרונות היסוד שלהם עד כדי התנתקות מהחברה הישראלית.

9 יאיר שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים 2000.